

Millî Mücadele Döneminde Ermeni Meselesi

Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar millet-i sadıka olarak yaşamlarını devam ettiren Ermeniler 19.yüzyıldan itibaren milliyetçilik akımının etkisi ve Batılı Devletlerin kışkırtması sonucu İstanbul'daki Ermeni Kilisesi'nin öncülüğünde bağımsızlık hareketlerine kalkışmıştır. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ve 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı sonucu Ermeniler diğer azınlıklara tanınan haklardan faydalanarak 1863 yılında "Ermeni Milleti Nizamnamesi" ni hazırlayarak dönemin Osmanlı idaresine kabul ettirmiştir.

1876 yılında I. Meşrutiyet'in ilanı ve ardından da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlaması Ermeniler tarafından sevinçle karşılanmıştır. Bu savaş sonrası imzalanan önce Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi ve daha sonra da bu antlaşmanın yerine geçen Berlin Antlaşması'nın 61. ve 62. maddeleri Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Doğu Anadolu vilayetlerinde ıslahat yapmasını içeriyordu. Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından 1914 yılında başlayan I. Dünya Savaşı'nın başlamasına kadarki geçen süre Osmanlı Devleti'nin vaat ettiği ıslahatların yapılıp yapılmadığı tartışmaları ile geçmiştir. Bu arada Ermeniler ıslahatlar konusundaki amaçlarına ulaşmak için bir taraftan Doğu Anadolu Bölgesi'nde ve İstanbul'da birçok isyan çıkararak devleti zor durumda bırakmış diğer taraftan da Batılı Devletleri Osmanlı Devletine karşı harekete geçirmek için 1887 yılında Avrupa'da Hınçak Cemiyeti'ni ve 1890 yılında da Kafkasya'da Taşnak Cemiyeti'ni kurmuştur.

1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve ardından da Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ile Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan Ermeniler Ruslarla iş birliği yaparak bir taraftan Osmanlı Ordusu'nun cephedeki faaliyetlerini zorlaştırmış diğer taraftan da bölgedeki Müslüman-Türk köylerinde katliamlara girişmiştir. Bu durum karşısında dönemin Osmanlı Hükûmeti kendi iç güvenliğini sağlamak için önce 24 Nisan 1915 tarihinde vilayetlere bir genelge göndererek Ermeni komitelerinin şubelerinin kapatılmasını ve ileri gelenlerinin tutuklanmasını ve ardından 27 Mayıs 1915 tarihinde Ermeni Tehcir Kanunu olarak bilinen "Zorunlu Sevk ve İskân Kanunu" nu çıkarmıştır. Bu kanunla isyana karışan Ermeniler, sağlıktan emniyete, erzaktan iskâna tüm tedbirler alındıktan sonra Anadolu'dan bir başka Osmanlı toprağı olan Suriye Bölgesi'ne göç ettirilmiştir.

I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti Ermeni Tehcirinin Avrupa'da "Müslümanların Hıristiyanları Katliamı" şeklinde propaganda malzemesi olarak kullanılacağını düşündüğü için her türlü tedbiri almasına rağmen Avrupa Devletleri Mayıs 1915 tarihinden itibaren tehcirden dönemin Osmanlı Hükûmet üyelerini sorumlu tutacağını açıklamıştır.

30 Ekim 1918 tarihinde İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'ndan yenik olarak ayrılmıştır. Bu mütarekede Ermenilerle ilgili maddeler daha önce ilan edilen ABD Başkanı Wilson'un ilkeleri doğrultusunda belirlenmiştir. Buna göre; Ermeni askerleri İstanbul'da toplanan müttefiklere teslim edilecek, (Madde 4), Kafkasya'daki Türk Birlikleri geri çekilecek (Madde 11) ve Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır ve Sivas vilayetlerinde bir karışıklık çıkarsa müttefik askerleri burayı işgal edebilecektir (Madde 24).

Mondros Mütarekesi döneminde ve sonrasında İstanbul'da Batılı Devletlerle işbirliği içinde olan birçok hükmet kurulmuştur. Bu hükûmetler içinde hem Anadolu'daki Millî Mücadele hareketini baltalayan hem de Ermeni Meselesinde en sert politikayı güden Damat Ferit Paşa Hükûmetleri olmuştur. Bu dönemde I. Damat Ferit Paşa Hükûmeti 10 Nisan 1919 tarihinde Boğazlıyan Kaymakamı ve Yozgat Mutasarrıf Vekili Kemal Bey'i ve IV. Damat Ferit Paşa Hükûmeti de 5 Ağustos 1920 tarihinde Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'i I. Divan-ı Harb- i Örfi Mahkemesi'nde idama mahkûm ettirmiştir.

Millî Mücadele'nin daha başından itibaren hareketin lideri olan Mustafa Kemal Paşa Türk Milleti'nin Ermeni Meselesindeki haklılığını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu bağlamda 23 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum'daki Vilayat-ı Şarkiye Müdafa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti ile Trabzon'daki Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin desteği ile toplanan Erzurum Kongresi 7 Ağustos 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın önemli bir nutkuyla sona ermiştir. Bu kongrenin sonuç bildirgesinin 3. maddesinde "Ermeni Meselesi ile ilgili olarak; her türlü işgal ve müdahale Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine ma'tuf telakki edileceğinden müttehiden savunma ve direnme kabul edilmiştir. Hıristiyan halka siyasi hâkimiyet ve sosyal dengeyi bozacak surette yeni imtiyazlar verilmeyecektir." denilmiştir. 4 Eylül 1919 tarihinde ise Sivas'ta Milli Mücadele hareketini tek çatı altında birleştiren Sivas Kongresi toplanmıştır. Kongrenin açılış konuşmasını yapan Mustafa Kemal Paşa Ermenilerle ilgili olarak; "Doğu'da Ermeniler Kızılırmak'a kadar genişleme hazırlıklarına ve şimdiden sınırlarımıza kadar dayanan katliam siyasetine başladı." demiştir. 11 Eylül 1919'da sona eren Sivas Kongresi sonuç bildirgesinde Ermeni meselesi ile ilgili olarak; Erzurum Kongresi'nde yer alan; her türlü işgal ve müdahale Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine ma'tuf telakki edileceğinden müttehiden savunma ve direnme esas kabul edilmiştir, maddesi biraz değiştirilerek; Her türlü işgal ve müdahalenin ve bilhassa Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine ma'tuf hareketin reddi hususunda müttehiden müdafaa ve mukavemet esas kabul edilmiştir, denilmiştir. Bu iki cümledeki fark mana itibariyle birincisinde İtilaf Devletleri'ne karşı hasmane tutum takınılırken ikincisinde tüm dünyaya bu hasmane tutum ilan edilmiştir.

Mondros Mütarekesi'nden sonra Elviye-i Selâse olarak adlandırılan vilayetlerden Türk birliklerinin geri çekilmesi üzerine bölgeye gelen Ermeni ve Gürcü kuvvetleri Müslüman-Türklere karşı katliamlara başlamıştır. Bu durumu Mustafa Kemal Paşa İtilaf Devletleri nezdinde sert biçimde protesto etmiştir. Bunun üzerine ABD Kongresi konuyu yerinde incelemesi için General Harbord'u Anadolu'ya göndermiştir 21 Eylül 1919 tarihinde Sivas'ta General Harbord ile Mustafa Kemal Paşa bu konu üzerine bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede Mustafa Kemal Paşa General Harbord'a; Anadolu'da yaşayan bütün Ermenilere karşı kötü bir kastımızın olmadığını belirtmiştir. General Harbord Sivas'tan Erzurum'a geçerek burada 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir ile de görüşmüştür. Tüm bu görüşmelerden sonra General Harbord Ermeni Meselesi konusunda Türklerin haklı olduğunu belirten bir rapor hazırlayarak ABD Kongresine sunmuştur.

Millî Mücadele'nin önemli mihenk taşı olan Sivas Kongresi'nin toplanmasını engelleyemeyen İstanbul'daki III. Damat Ferit Paşa Hükûmeti 30 Eylül 1919'da istifa etmek zorunda kalmıştır. Daha sonra yerine İstanbul'da Ali Rıza Paşa Hükûmeti kurulmuştur. Bu hükûmetin amacı; Anadolu'daki Millî Mücadele hareketini gevşetmektir. İşte bu bağlamda 20-22 Ekim 1919 tarihleri arasında İstanbul Hükümetinin temsilcisi Bahriye Nazırı Salih Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında Amasya'da bir görüşme yapılmıştır. Bu görüşmenin gizli sayılıp imzalanmayan 4. protokolünde Mustafa Kemal Paşa İstanbul Hükümetinden; Ermeni Meselesi dâhil ordudan atılan subayların durumunun düzeltilmesini, Malta'ya sürülen Türklerin getirilerek Türk mahkemelerinde yargılanmasını ve Türklere zulüm yapan Ermenilerin de cezalandırılmasını istemiştir.

12 Ocak 1920 tarihinde İstanbul'da toplanan Osmanlı Mebusan Meclisi 28 Ocak 1920 tarihinde kabul ettiği Misak-ı Millî Kararlarını 17 Şubat 1920 tarihinde ilan etmiştir. Bu kararlarda Ermeni Meselesi ile ilgili olarak; İtilaf Devletleriyle yapılan antlaşmalardaki esaslar çerçevesinde azınlıkların hukuku, civar ülkelerdeki Müslüman ahalinin de aynı hukuktan yararlanmaları şartı ile tarafımızdan kabul ve garanti edilecektir, denilmiştir.

16 Mart 1920 tarihinde İstanbul İtilaf Devletleri tarafından işgal edildikten sonra Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk

Cemiyeti Başkanı sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa yabancı devlet temsilcilerine birer telgraf çekerek; Doğu Anadolu Bölgesi'nde Ermenilerin Müslüman- Türklere karşı yaptığı zulüm ve katliamların önüne geçilmemesi durumunda bölgede daha büyük olayların olabileceğini bildirmiştir.

23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da TBMM açıldıktan sonra İcra Vekilleri Heyeti Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler kurmak ve onlardan silah, para ve cephane yardımı almak için 11 Mayıs 1920'de Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'i Moskova'ya göndermiştir. Moskova'da Bekir Sami Bey ile Çiçerin arasında yapılan görüşmelerde Çiçerin Türk tarafından Bitlis, Van ve Muş vilayetlerinin Ermenilere verilmesini istemiştir. Bu isteği Bekir Sami Bey Mustafa Kemal Paşa'dan aldığı bir şifre sonucu reddetmiştir.

Bu arada İstanbul Hükümeti ile İtilaf Devletleri arasında Osmanlı Devleti'nin paylaşılması ile ilgili olarak 10 Ağustos 1920 tarihinde Sevr Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmada Ermenilerle ilgili olarak; Doğu Anadolu Bölgesi'nde denize çıkışı olan ve sınırlarını Amerika Birleşik Devletleri'nin belirleyeceği bağımsız bir Ermenistan Devleti'nin kurulması maddeleri de vardı (Madde 88-93). Ancak bu maddeler, İstanbul'da Osmanlı Mebusan Meclisi'nin olmaması ve Ankara'da da TBMM'nin Sevr Antlaşması'nı tanımayacağını açıklamasıyla geçersiz sayılmıştır.

Bekir Sami Bey Moskova'da iken Kafkasya'da önemli gelişmeler olmuştur. Bu bağlamda önce Azerbaycan Bolşevik Hükümeti işbaşına gelmiş sonra da Ermenistan Hükümeti üzerinde Sovyet baskısı artmıştır. Ardından da bölgedeki Müslüman-Türklere karşı Ermeni katliamları hızla artmaya başlamıştır. Gerçekten Doğu Anadolu Bölgesi'nde Müslüman- Türklere karşı Ermeni katliamlarının hızlanması Batı Cephesi'nde de Yunan saldırılarının olduğu bir döneme rastlamıştır. Bu olaylar üzerine 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Türk Ordusu Ermenilere karşı taarruza geçerek 30 Eylül 1920 tarihinde Sarıkamış'ı, 30 Ekim 1920 tarihinde Kars'ı ve 7 Kasım 1920 tarihinde de Gümrü dâhil olmak üzere Arpa Çayı'nın doğusunu Ermenilerden geri almıştır. Bunun üzerine 6 Kasım 1920 tarihinde Ermeniler Ankara Hükümetinden barış görüşmesi istemiştir. Gümrü'de yapılan barış görüşmeleri sonucu 3 Aralık 1920 tarihinde taraflar arasında savaşı sona erdiren Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. Gümrü Antlaşması'nın imzalanmasıyla Doğu Cephesi kapanmış, buradaki asker, silah ve mühimmat diğer cephelere kaydırılarak buralarda yeni zaferler kazanılmış ve Kafkasya yolu açıldığı için Rusya ile olan siyasi, askeri ve ekonomik ilişkiler gelişmiştir.

3 Aralık 1920 tarihinde imzalanan Gümrü Antlaşmasının Kafkasya'daki yeni gelişmeler nedeniyle yürürlüğe girmemesi üzerine yerine 16 Mart 1920 tarihinde taraflar arasında Gürcistan ve Azerbaycan ile ilgili konuları da kapsayan Moskova Antlaşması imzalanmıştır. Daha sonra da 13 Ekim 1921 tarihinde ise Kars'ta, Gümrü ve Moskova Antlaşmalarını tamamlayan *"Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Arasında Dostluk Antlaşması"* imzalanmıştır. Gümrü Antlaşması TBMM'nin yabancı bir devletle imzaladığı ilk antlaşma olması açısından tarihteki yerini hep korumuştur.

Doğu Cephesi'nin kapanmasından sonra 9-10 Ocak 1921 tarihlerinde yapılan I. İnönü Savaşı ile Ankara Hükümeti Batı Cephesi'nde düzenli ordu ile Yunan'a karşı ilk başarısını kazanmıştır. Bunun üzerine Batılı Devletler Ankara Hükümetini yeni bir barış görüşmesi için Londra'ya davet etmiştir. Londra Konferansı'nda Ankara Hükümetini Hariciye Vekili Bekir Sami Bey temsil etmiştir. Burada Bekir Sami Bey İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcilerle ayrı ayrı birer antlaşma imzalamıştır. İngilizlerle yapılan antlaşmaya göre; tüm savaş esirleri karşılıklı olarak serbest bırakılacak, ancak Türk esirler arasında Ermenilere kötülük yapmış olanlar İngilizler tarafından serbest bırakılmayacaktı. Bu antlaşmayı Ankara Hükümeti eşitlik prensibine aykırı bularak reddetti ve böylece antlaşma yürürlüğe girmemiş oldu.

Millî Mücadele yıllarında Ankara Hükûmetinin uğraşmak zorunda kaldığı bir başka cephe ise Türk-Fransız Savaşı'nın vuku bulduğu ve Adana, Urfa, Antep ve Maraş'ı içine alan Güney Cephesi olmuştur. Bu cephe Mondros Mütarekesi'nden sonra Ocak 1920 tarihinde açılmış ve 20 Ekim 1921 tarihinde Ankara'da Fransızlarla imzalanan Ankara Antlaşması ile kapanmıştır. Bu cepheye Millî Mücadele liderlerinin ilgisi Sivas Kongresi sırasında başlamıştır. Bu bağlamda cepheye üç güvenilir subay gönderilerek bölge halkının işgallere karşı örgütlenmesi sağlanmıştır. Güney Cephesi'nde gerçekleşen Türk-Fransız Savaşı sırasında Fransız birlikleri içinde 3.000'den fazla Ermeni askeri Türklere karşı savaşmıştır. Bu savaştaki Ermenilerle ilgili olarak 9 Mayıs 1920'de Mustafa Kemal Paşa İslam âlemine bir beyanname yayınlayarak; "Adana, Urfa, Antep ve Maraş gibi eski İslam toprakları Fransız zabitlerinin idaresinde Ermeni kin ve öfkesine, Ermeni ruhunun düşmanlığına parçalanacak bir av gibi terk edildi" demiştir.

Diğer taraftan Batı Cephesi'nde Türk-Yunan Savaşı devam ederken 22 Mart 1922 tarihinde İtilaf Devletleri taraflara bir ateşkes antlaşması çağrısı yapmıştı. Ankara Hükûmeti bu çağrıya cevap vermeye hazırlanırken 26 Mart 1922 tarihinde İtilaf Devletleri Paris'ten Ankara'ya ateşkes antlaşmasının içeriğini göndermiştir. Bu antlaşmasının içeriğinde; Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti'nin kurulması ve bunun da Milletler Cemiyeti tarafından kabul edilmesi vardı. 5 Nisan 1922 tarihinde Ankara Hükûmeti İtilaf Devletleri'ne verdiği cevapta bu isteklerin kabul edilemeyeceğini bildirmiştir.

Millî Mücadele bittikten sonra taraflar barış konferansının Lozan'da toplanması konusunda anlaşmıştı. Burada Ankara Hükûmetinin amacı; Batılı Devletlere Millî Mücadele hareketinin askeri başarısını ekonomik, siyasi ve hukuki olarak da kabul ettirmektir. Ankara Hükûmeti konferansa, Mudanya Mütarekesi'ndeki başarısından dolayı İsmet Paşa'nın başkanlığında bir heyetin gitmesine karar vermiştir 20 Kasım 1922 tarihinde başlayıp 4 Şubat 1923 tarihinde sona eren Lozan görüşmelerinin birinci evresinde taraflar "Türk-Rum Nüfus Mübadelesi" dışında herhangi bir ilerleme sağlayamamıştır. 23 Nisan 1923 tarihinde başlayan konferansın ikinci evresi 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla sona ermiştir. Lozan Konferansı'nda Ermeni meselesini ilk olarak İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon gündeme getirerek Ermenilere Doğu Anadolu'dan toprak verilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Türk tarafı adına İsmet Paşa söz alarak; Türkiye'nin Ermenilere verecek toprağının olmadığını ancak Türkiye'de kalacak Ermenilerin Türklere dostça yaşayabileceğini, söylemiştir. Daha sonraki oturumlarda Ermeni meselesini bu kez ABD temsilcisi gündeme getirmiştir. Bunun üzerine İsmet Paşa tekrar söz alarak; Anadolu'da Ermenilere herhangi bir otonom tanınamayacağını belirtmiştir. 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşması'na Ermenilerle ilgili herhangi bir özel madde konmamıştır. Sadece azınlıkları ilgilendiren 37- 44. maddeler Ermeniler için de geçerli sayılmıştır.

Bayram AKÇA

KAYNAKÇA

AKÇA, Bayram, "Atatürk ve Ermeni Meselesi", **Yeni Türkiye**, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı, C 44, Ankara-Mart-Nisan 2002.

AKÇA, Bayram, **1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey**, Ankara 2007.

AKGÜN, Seçil, **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Rapor**, İstanbul 1981.

ATA, Feridun, **İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları**, Ankara 2005.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, Cilt 1, Ankara 1981.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, Cilt I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1989.

Belgelerle Ermeni Sorunu, Ankara 1992.

BİLDİRİCİ, Yusuf Ziya, "Adana'da Son Fransız-Ermeni Macerası ve Katliamlar", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Ankara 2006.

Bugüne Türk- Ermeni İlişkileri, Ed. İdris Bal, Mustafa Çufalı, Ankara 2006.

GÖNLÜBOL, Mehmet, SAR, Cem, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919- 1938)**, Ankara 1997.

GÖYÜNÇ, Nejat, **Osmanlı İdaresi'nde Ermeniler**, İstanbul 1989.

GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Ankara 1988.

HATİPOĞLU, Süleyman, **Türk-Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri, 1915- 1921)**, Ankara 2001.

KARACAKAYA, Recep, **Kaynakçalı Ermeni Meselesi (1878- 1923)**, İstanbul 1981.

Olaylarla Türk Dış Politikası, Haz. Mehmet Gönübol, vd., Ankara 1996.

Osmanlı Belgeleri'nde Ermeniler, Ankara 1994.

ÖKE, Mim Kemal, **Ermeni Sorunu, 1914- 1918**, Ankara 1991.

ÖZÇELİK, İsmail, **Millî Mücadele'de Güney Cephesi, Urfa**, Ankara 1992.

ŞİMŞİR, Bilal, **Malta Sürgünleri**, Ankara 1985.

TANSEL, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Cilt 1, İstanbul 1991.

TAŞKIRAN, Cemalettin, "Millî Mücadele'de Ermeni Meselesi", **Askerî Tarih Bülteni**, Yıl 20,S 38, Ankara-Şubat 1995.

TATLI, Hasan, "Bolşevik İhtilali'nden Lozan Barış Konferansı'na Kadar Türk-Ermeni İlişkileri", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Ankara 2003.

URAS, Esad, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1982.

Bağlantılar [kaynağı değiştir]

- **Gümrü Antlaşması**

02/06/2023 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/milli-mucadele-doneminde-ermeni-meselesi/?pdf=3477> adresinden erişilmiştir